

Gárdonyi Zsolt két Luther-toccatája

Gárdonyi Zsolt 75. születésnapjára

Gárdonyi Zsolt Luther-korálokra épülő *Toccatái* az európai zenetörténetben a 16. század óta élő, a késő-barokkban elsősorban a hangszeres virtuozitás bemutatására szolgáló műfajt kombinálják a cantus firmus-feldolgozás nagy hagyományokkal bíró válfajával, az orgonakorállal.¹ Utóbbi vonatkozásban a Reformáció 500. évfordulója előtt tisztelgő *Toccatá Ein feste Burg* (2017), valamint a *Toccatá Veni Creator Spiritus* (2020) neves elődök nyomába lép: az evangélikus korál és a katolikus himnusz (illetve annak evangélikus korál-változata) nyomán létrejött orgonaművek terjedelmes „saját” repertoárokat alkotnak. Ezekben Gárdonyi Zoltán egy-egy fontos darabját is megtaláljuk, amelyekhez a két *Toccatá* idézetekkel kapcsolódik, hangsúlyozva a két Gárdonyi, apa és fia életműveinek kontinuitását.

Toccatá Ein feste Burg (2017)

Az *Ein feste Burg is unser Gott* (*Erős vár a mi Istenünk*) korál szövegét a 46. zsoltár nyomán írta Luther Márton. Klasszikus zsoltárparafrázisról ugyanakkor nem beszélhetünk, hiszen a Jelenések könyve, az Efézusi levél és János evangéliuma részletei szintén felbukkannak a költeményben. Ecsedi Zsuzsa megállapítása szerint:

Luther tehát a zsoltár apropóján gazdag, biblikus, tanító és vigasztaló szöveget ír igazi evangéliumi szellemben, a reformáció alapállásának megfelelően Krisztus-központúan.²

A dallam szerzőségét illetően megoszlanak a vélemények: Luther, illetve zenei munkatársa, Johann Walther mellett egyaránt szólnak érvek, együttműködésük sem kizárható. Az ének feltehetően az elveszett Klug-énekeskönyvben jelent meg 1529-ben.³ Első fennmaradt példányát – ugyanebből az évből – az augsburgi *Form und Ordnung geistlicher Gesang und Psalmen* tartalmazza. 1531-ben Andreas Rauscher erfurti énekeskönyvében, valamint a Klug-féle énekeskönyv 1533-as kiadásában is megtaláljuk, Luther életében utoljára az 1545-ös Babst-féle lipcei énekeskönyvben nyomtatták ki.

Az *Ein feste Burg*-korál ritmikája ma ismert, kiegyenlített formájánál eredetileg sokkal változatosabb, gazdagon akcentuált volt. A kilenc soros melódia a német mesterdal-hagyományból jól ismert BAR-formát követi, amelyben az 1–2. / 3–4. dallamsorok töltik be a két Stollen, az 5–9. dallamsorok pedig az Abgesang szerepét. A strófa zenei egységét belső ismétlések, a második, negyedik és kilencedik dallamsorok azonossága erősíti.

¹ A 17. század protestáns orgonazenéjében már megfigyelhető toccata-elemek felbukkanása a korálfeldolgozásokban; ez a gyakorlat a következő évszázadokban töretlenül folytatódik.

² Ecsedi Zsuzsa szerk. *Énekkincstár. Evangélikus énekeink kézikönyve* (Budapest: Luther Kiadó, 2017), 429.

³ Talán Hans Weiss 1528-as énekeskönyvében is szerepelt.

A reformáció zenei szimbólumának tekintett korál vokális és hangszeres feldolgozások végtelen sorát indította el: az orgonaművek közül a teljesség igénye nélkül említjük meg Michael Praetorius, Johann Pachelbel, Johann Sebastian Bach (BWV 720), Charles Valentin Alkan, Max Reger és Siegfried Karg-Elert különböző műfajú darabjait. A széles körben ismertté vált melódia a következő évszázadokban számos nagyobb szabású kompozícióban, többek között Johann Sebastian Bach *80. kantátájában*, Mendelssohn *Reformáció-szimfóniájában*, Meyerbeer *A hugenották* című operájában és Reger *100. zsoltárában* is felhangzik.

A 20. századi magyar református egyházzene legjelentősebb alkotóegyenisége, Gárdonyi Zoltán (1906–1986) a dallam ihletésére több feldolgozást is készített: 1977-ben vegyes karra alkalmazta,⁴ az 1980-as évek elején pedig két orgonaverziót komponált, amelyek közül az első, D-dúr hangnemű manualiter darab tulajdonképpen a gyülekezeti énekhez szolgáló intonáció.⁵ Amint a két Gárdonyi műveit tartalmazó *Harmincöt orgonakorál* előszavából kiderül:

Gárdonyi Zoltán Erős vár a mi Istenünk című (C-dúr) orgonakorálja a D-dúr intonáció továbbépítésével jött létre Gárdonyi Zsolt ösztönzésére 1985-ben, és mint szerzőjének legutolsó műalkotása, minden szempontból a testamentumszerű hitvallásosság jegyeit viseli magán.⁶

Az orgonakorál hosszabb, turbulens bevezetést követően a mozgásformákat, a harmóniai struktúrát és a hangszíneket illetően egyaránt folytonosan gazdagodó szövetbe ágyazza a melódiát, a zárósor grandiózus kiteljesedéséig.⁷

Gárdonyi Zsolt kompozíciója ugyancsak soronként dolgozza fel a koráldallamot, s az ő darabja is ünnepi hangvétellel csendül ki.⁸ A cantus firmus megszólalását azonban mindössze két ütemes, improvizatív jellegű bevezetés előzi meg, s a dallamsorokat kis közjátékok választják el egymástól a folytatásban. S más a harmóniakezelés: a *Toccata Ein feste Burg* a kortárs zene komplex harmóniavilágában helyezi el a majdnem ötszáz éves melódiát.

Jó példa erre az első dallamsor feldolgozása (1–7. ütem), amelyet érdemes közelebbről is szemügyre vennünk.⁹ Az első két ütem a gyorsuló ritmusértékek (nyolcad → triola), valamint felfelé törő mozgása révén felkiáltásként ható pedál-anyaga C/lá-pentaton halmaz hangjaiból áll. A 2. ütem negyedik negyedén a szopránban megjelenő cantus firmus első hangja alatt f-moll szeptim szekundfordítása szólal meg, amely azonban váratlanul egy Asz-akusztikus tredecimakkordba fordul a második dallamhang kíséretében (az akkord bővített

⁴ Megjelent: *Magasztaló ének. Gárdonyi Zoltán egyházi kórusművei II.* (ReZeM 071, 2001), 23.

⁵ Megjelent: *Harmincöt orgonakorál* (ReZem 057, 1997), 56–57.

⁶ *Harmincöt orgonakorál* (ReZem 057, 1997), 3., vö. „Én csak csatornája vagyok az üzenetnek» Gárdonyi Zsolt és Karasszon Dezső beszélgetése” In: *Magyar Egyházzene XIII. évfolyam 2005/2006*, 3. szám, 387–394. A mű a *Harmincöt orgonakorál* 58–60. oldalán található; megjelent az ostinato-musikverlag salzgitter kiadásában is: Zoltán Gárdonyi. *Drei Choralbearbeitungen* (os. 12.008, 2006), 3–5.

⁷ A mű Gárdonyi Zsolt által bejátszott felvétele: <https://www.youtube.com/watch?v=AMwyZTsS4aw>

⁸ A két darab dinamikai íve is ennek a dramaturgiának a szolgálatában áll: Gárdonyi Zoltáné a *poco f / più f* kontrasztjára építő bevezetés után folyamatos crescendót képez (*mf* → *f* → *ff*); ugyanezt tapasztaljuk Gárdonyi Zsolt *ff* → *f* → *ff* → *fff* utat bejáró művében is.

⁹ Az elemzés részben a zeneszerzőtől származó információkra támaszkodik. A mű Rudolf Müller által bejátszott felvétele: <https://www.youtube.com/watch?v=iaEfyIFe7zY>

undecimájával, a D-vel a basszusban). Ennek a harmóniának a hangkészletéből gazdálkodik a 3. ütem a bevezetésre rímelő, ezúttal a manuálon lefelé hullámszó *liberamente* tizenhatodmenete. A cantus firmus a folytatásban is a felső szőlamban marad, egy Desz-dúr szeptim, majd egy F/re-pentaton halmaz hangjaival megtámasztva, hogy az 5. ütemben egy F-akusztikus tredecimakkord által meghatározott felülethez érkezzon, amely az első dallamsor maradék öt hangjának háttérét adja. (1. kottapéllda)

1. kottapéllda / *Toccata Ein feste Burg* – 1–7. ütem

A 7. ütem utolsó negyedétől a kezdőütemekre visszautalva újabb, ezúttal lefelé induló, F/dó-pentaton pedálfiguráció vezet a második dallamsorhoz (8–12. ütem).¹⁰ A hangkészletből az utolsó két hang (e + fisz) kilép, utóbbi a 8. ütem végén egy fisz-félszűk akkord alaphangjává válik. A folytatásban a klasszikus kvintésés-szekvenciára épülő harmóniasor bontakozik ki, azonban míg az alaphangok a pedálban a fisz-h-e-a-d-g lépcsőfokokon át haladnak a 11–12. ütem záradéka felé, felépítményeik komplex tartalmakat hordoznak: alterációkkal és figurációkkal telített akkordszövetet hallunk. A 8. ütem végén fisz-félszűk szeptim, a 9. ütem

¹⁰ Ez a figuráció ugyanakkor Gárdonyi Zoltán *Erős vár a mi Istenünk*-orgonakoráljára is utal, amelyben az 1–2., illetve a 9. dallamsor kíséretében bukkannak fel hasonló triolaritmusú motívumok.

első két negyedén H-akusztikus szeptim, 3. negyedén félszűkre váltó e-moll szeptim, a 10. ütemben A-dúr hármashangzat, majd d-félszűk szeptim és g-moll szeptim követi egymást. A 11. ütem első negyedén a szekvencia természetes lezárásához, egy C alapú akkordhoz érkezünk, amely azonban itt még egy C-akusztikus szeptim szekundfordításaként jelenik meg. Így alkalom nyílik rá, hogy a pedálszólam még egyszer felidézze a mű első momentumait, majd a 11. ütem utolsó negyedén álló B-dúr nónakkordról autentikus szekundlépéssel érkezünk a 12. ütem az eseményekre pontot tevő C-dúr hármashangzatára. (2. kottapélda)

2. kottapélda / Toccata Ein feste Burg – 8–13. ütem

© 2017 by Zsolt Gárdonyi

Nem szándék nélkül időztünk el ilyen részletességgel a motivikus munka által is hangsúlyozottan a kezdőponthoz visszaérkező első szakasz (az első dallamsor) elemzésénél. Egyfelől ez a tizenkét ütem nézetünk szerint iskolapéldája a 16. századi cantus firmus modern harmonizációjának; másfelől – a koráldallam fent elemzett formálásából adódóan – a háromszor is elhangzó második dallamsor refrén-jellegét a folytatásban megerősíti, hogy további megjelenéseit (17–21. illetve 30–37. ütem) kisebb változtatásokkal ugyanez a harmóniasor kíséri.

A második Stollen (12–21. ütem) megismétli az 1–12. ütem anyagát – ezúttal a manuálon. Az áthangszerelés magától értetődően áttetszőbbé teszi a faktúrát, amely azonban nem jár

együtt a harmóniai komplexitás feladásával. A nyitóütemek improvizatív jellegű pedálanyagát hangkészletében és előadásmódjában is idéző *liberamente* tizenhatodfiguráció után (12–13. ütem) a harmadik dallamsor kíséretét szeptim- és nónakkordok alkotják. Figyelmet érdemelnek a 15–17. ütem imitációs momentumai: a dallamsor utolsó öt hangjának megjelenése a középszólamban, valamint a jobb kéz szólamában a 12–13. ütemek *liberamente* anyagára emlékező, egyben a 15. ütem basszus-szólamát diminuáló tizenhatod-csoport.

A negyedik dallamsor (17–21. ütem) kísérete a 8–12. ütemekével egyezik: a kvintés-szekvencia „szabályos” basszusát azonban kromatikus skála váltja fel (fisz-h-b-a-asz-g-f), a fölötte felhangzó harmóniák tartalma mindazonáltal ugyanaz marad. Markáns változást a 19. ütem második felében érzékelünk, ahol a negyedik dallamsort záró e-d-c hangok alatt a szekvencia egyre gyorsuló harmóniaritmussal még egy hullámot vet: C-akusztikus nónakkordot az ütem utolsó negyedén B-akusztikus nónakkord követ, mely Asz-akusztikus nónakkordba érkezik, hogy az ütem végén (a 11–12. ütem kapcsolatát idézve), ezúttal B-akusztikus nónakkordról érje el a 21. ütemben a C-dúr záróakkordot.¹¹ **(3. kottapélda)**

A 21. ütem végén újabb *liberamente* tizenhatod-futamokkal indul (G/szó-pentaton halmoz hangjaiból) a dallam Abgesangja (21–37. ütem), amely két részre tagolható: az 5–8. dallamsort hordozó 21–30. ütemre, valamint a második és negyedik dallamsorral azonos kilencedik dallamsorra (30–37. ütem).

Ahogy arra már utaltunk, a *Toccata Ein feste Burg* ezen szakasza szoros kapcsolatot ápol Gárdonyi Zoltán *Erős vár a mi Istenünk*-orgonakoráljával. Mindenekelőtt a faktúraváltás tekintetében: a mindeddig a manuál legfelső szólamában hangzó cantus firmus mindkét kompozícióban a pedálba kerül. Ez a váltás nem pontosan ugyanúgy megy végbe: Gárdonyi Zoltán az 5–6. dallamsort még a jobb kézben tartja, s csak a 7–8. dallamsort helyezi a basszusba; Gárdonyi Zsolt azonnal a pedálban indítja az ötödik dallamsort.

¹¹ Ezen a ponton ismét hivatkozunk Gárdonyi Zoltán *Erős vár a mi Istenünk*-orgonakoráljára, amelyben a 4. dallamsor záradéka (27–28. ütem) ugyanezt az autentikus kapcsolatot érvényesíti a penultima és a záróakkord között.

The image displays three systems of musical notation for a piano piece, specifically measures 17 through 24. Each system consists of three staves: a grand staff (treble and bass clefs) and a separate bass staff below it. The key signature is one flat (B-flat). Measure 17 begins with a treble staff containing a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest, followed by a half note chord (F, A-flat) and a quarter rest. The bass staff has a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest. Measure 18 shows a treble staff with a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest, followed by a half note chord (F, A-flat) and a quarter rest. The bass staff has a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest. Measure 19 features a treble staff with a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest, followed by a half note chord (F, A-flat) and a quarter rest. The bass staff has a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest. Measure 20 is marked with the tempo instruction *liberamente* and the dynamic marking *ff*. The treble staff has a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest, followed by a half note chord (F, A-flat) and a quarter rest. The bass staff has a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest. Measure 21 shows a treble staff with a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest, followed by a half note chord (F, A-flat) and a quarter rest. The bass staff has a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest. Measure 22 features a treble staff with a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest, followed by a half note chord (F, A-flat) and a quarter rest. The bass staff has a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest. Measure 23 shows a treble staff with a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest, followed by a half note chord (F, A-flat) and a quarter rest. The bass staff has a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest. Measure 24 features a treble staff with a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest, followed by a half note chord (F, A-flat) and a quarter rest. The bass staff has a half note chord (B-flat, D-flat) and a quarter rest.

A *Toccata Ein feste Burg* a 21. ütem végétől kibomló barokkos tizenhatod-menetei a folytatásban dominálják a kísérszövetet: a két kéz között gördülékenyen megoszló figuráció tág fekvésekben felrakott, túlnyomó részben akusztikus színezetű szeptim-, nóna- és undecimakkordokból áll. Ezekben az ütemekben félreismerhetetlen a barokk toccata-írásmód hatása.

A szakasz lezárása a kompozíció egyik dramaturgiai fordulópontja: a 29–30. ütem Gárdonyi Zoltán *Erős vár a mi Istenünk*-orgonakoráljának 36–37. ütemét idézi – az életművét lezáró orgonakorált édesapja Gárdonyi Zsoltnak ajánlotta, aki erre a kapcsolatra is utal a citátummal. Vessük össze a két mű megfelelő részleteit! Gárdonyi Zoltán darabjában az 5–8. dallamsor kíséretében fellépő, emelkedő nyolcadpárok vezetnek az E-dúr záradékon megállapodó, átkromatizált, szinkópás ritmusú lehajló frázishoz. (4. kottapélda)

The image shows a musical score for an organ chorale. The score is written for four staves, representing two hands and two pedals. The key signature is E major (one sharp) and the time signature is 4/4. The tempo is marked 'maestoso'. The score includes various musical notations such as notes, rests, and dynamic markings like 'allargando poco' and 'ff'. The score is divided into two systems, with measures 34-38 in the first system and measures 39-53 in the second system. The notation is complex, with many beamed notes and rests, indicating a fast and intricate piece.

4. kottapélda / *Erős vár a mi Istenünk*-orgonakorál – 34–53. ütem

© 1986 by Zsolt Gárdonyi

Gárdonyi Zsolt egy karakteres ritmusképlet felhasználásával készíti elő ugyanezen frázis megjelenését: először a 25. ütemben a bal kéz szólamában, egy ütemmel később a jobb kézben bukkan fel egy szinkópa-ritmusú motívum, hogy a 28. ütemben a teljes manuál-anyagot meghatározóan társuljon a pedálban megszólaló, oktávkopulával megerősített nyolcadik dallamsorhoz. Mármost az így „bevezetett” szinkópa-ritmus, valamint a kromatikus vonzásokban gazdag 28. ütem révén, kis lassítás után minden szempontból szervesen épülhet be a *Toccata* testébe az „idegen” anyag. Beilleszkedését a funkció azonossága is segíti: ahogyan az *Erős vár a mi Istenünk* esetében, úgy a 30. ütem fénylő E-dúr záradékát követően a korál utolsó, kilencedik dallamsora a *Toccata*-ban is többszörös *f* dinamikával harsan fel – a befejezésnek kellő súlyt és fényt kölcsönözve, a felső szólamban. (5. kottapélda)

5. kottapéllda / *Toccata Ein feste Burg* – 27–32. ütem

© 2017 by Zsolt Gárdonyi

Ez a „quasi-Kóda” gondolat ismét csak Gárdonyi Zoltán orgonakoráljára mutat vissza, amely erre a szakaszra „tartogatja” a legmerészebb harmóniai fordulatokat: a kilencedik dallamsor hangjait tercokon-viszonyokban álló akkordok támasztják alá. A záró ütemek szintézis-jellegét hangsúlyozva a pedálszólamban a bevezetés triolái csendülnek fel. (4. kottapéllda)

Gárdonyi Zsolt hasonló koncepciót követ, ám a kilencedik dallamsor harmonizálása a második és negyedik dallamsor a kvintésés-szekvencia vonalát követő, ismerős akkordjaival kezd. A változás a 32. ütemben következik be, a cantus firmus a középszólamba kerülésével:¹² a 33. ütem első felében a záróhang új kontextusban, egy f-moll szekundakkord kvintjeként funkcionál. Az ütem második felének harmóniai tartalma viszont a 3. ütem elején hallott Asz-akusztikus tredecimakkord: innen a „Kóda kódajaként” az első ütemek eseménysorát ismétli meg a zeneszerző. Újra halljuk a *liberamente* tizenhatod-figurációt (34. ütem), amely *poco a poco ritardando* után a 35. ütem elején – az előző harmóniát „megszelídítve” – Desz-dúr nónakkordban pihen meg. Innen Asz/szó-pentaton halmaz hangjaival gördülnek tovább a tizenhatodok a penultima 36. ütem elején felhangzó Esz-akusztikus tizenhármas akkordig. A pedál utoljára utal az 1–2. ütem anyagára, majd széles

¹² Ez a kompozíciós megoldás igen gyakori Gárdonyi Zsolt orgonaletéteiben.

allargando után a 37. ütemben az alaphangnemben, hosszan kitartott C-akusztikus harmóniában csendül ki a kompozíció.

(6. kottapélda)

33 liberamente

35 poco ritardando allargando

6. kottapélda / *Toccata Ein feste Burg* – 33–37. ütem

© 2017 by Zsolt Gárdonyi

A *Toccata Ein feste Burg* ősbemutatójára – a Reformáció 500. évfordulóját köszöntő ünnepi események sorát gazdagítva – 2017. július 5-én a müncheni Dómban került sor, Hans Leitner dómorgonista előadásában. Magyarországi bemutatóját tíz nappal később hallhatta a közönség a Sukorói Zenei Nyár 2017 fesztiválon, 2017. július 15-én a sukorói Református templomban, ahol Gárdonyi Dániel szólaltatta meg édesapja új darabját. A kompozíciót még a 2017-es év során kilenc európai országban és az Egyesült Államokban játszották, s nyomtatásban is megjelent az Ostinato zeneműkiadó gondozásában (ostinato-musikverlag salzgitter os. 12.026).

Toccata Veni Creator Spiritus (2020)

A 9. században élt Hrabanus Maurusnak tulajdonított *Veni Creator Spiritus* himnusz a pünkösdi ünnepkör egyik legismertebb éneke,¹³ amely a protestáns egyházak liturgikus gyakorlatában is helyet kapott. Szövegét több európai nyelvre, közöttük – már a 12. században – németre is lefordították. A 16. század elején Thomas Müntzer (*Kumm zu uns Schöpfer, heil'ger Geist* szövegkezdettel) nem sokkal utána Luther (*Komm, Gott, Schöpfer, Heiliger Geist* szövegkezdettel) adta közre a maga verzióját. Luther a melizmák elhagyásával először erősen leegyszerűsítette,¹⁴ néhány évvel később azonban revideálta elképzelését, s visszatért az eredeti formához:¹⁵ a nemes vonalú mixolíd dallam végül így került be az evangélikus énekrepertoárba.

Mind a *Veni Creator Spiritus*, mind a *Komm, Gott, Schöpfer, Heiliger Geist* orgonás feldolgozások ihletőjévé vált: az előbbire többek között Cavazzoni, Nivers, Titelouze, Scheidt, de Grigny, később Duruflé; utóbbira Buxtehude, Zachow és J. S. Bach életműve kínál példákat.¹⁶ E sajátos irodalmat a két Gárdonyi két kompozícióval gazdagította. Gárdonyi Zoltán 1958-ban alkotta meg *Partita sopra „Veni creator spiritus” pro organo* címet kapott nagyszabású darabját, amely terjedelmes bevezetést, majd a himnusz-dallam archaizáló, modális harmonizálású bemutatását követően annak négy különböző karakterű variációját, végül fugato-szerkesztésű finálét sorakoztat.¹⁷ Gárdonyi Zsolt műve, a *Toccata Veni creator spiritus für Orgel* 2020 elején született.¹⁸

A *Toccata Veni creator spiritus* világosan elhatárolható részekből építkezik: a rögtönzésszerű bevezetést három, eltérő kompozíciós technikát alkalmazó strófa követi – ekként a partita-műfaj jegyeit is hordozza.¹⁹

A bevezetés (1–89. ütem) a cantus firmus első két sorát intonálja, majd a második sor zárófordulatából szabad figuráció bomlik ki, az 5. és a 9. ütemben a cantus firmus első motívumát idézve. A gregorián dallam több szinten is értelmezhető harmóniai összefüggésekben jelenik meg. Jó példa erre a 6–9. ütemek anyaga, amelyben az egyes akkordok csúcshangjai egy C-akusztikus szeptim hangjait (sorrendben: c-b-g-e) szólaltatják meg. A harmóniai struktúra azonban B – Desz (6. ütem) / B – A (7–8. ütem) / F (9. ütem)

¹³ Egyéb alkalmakon, például templom-, püspök és papszenteléskor stb. is használatos.

¹⁴ Első megjelenése: *Eyn Enchiridion oder Handbüchlein* (Erfurt: Loersfeld, 1524). Első többszólamú feldolgozását ugyanebben az évben Johann Walther komponálta, megjelent: *Geystliche Gesangk Buchleyn* (Wittenberg: J. Walter, 1524).

¹⁵ Valószínűsíthető első megjelenés: *Geistliche Lieder* (Joseph Klug, 1531).

¹⁶ Bach két változatot is komponált: a koncentrált, karakteres ritmusképletre épülő *Orgelbüchlein*-verzióra (BWV 631) egy komplex, a cantus firmust először a diszkantban, majd a pedálon megszólaltató variáns épül (BWV 667), a *Lipcei korálok* sorozatból, utóbbi Schönberg zenekari hangszerelésében (1922) is ismertté vált. Duruflé 1930-ban készült *Prélude, Adagio et Choral varié sur le Veni Creator* (op. 4) című terjedelmes darabja a francia szimfonikus orgonazene stílusában dolgozza fel a gregorián melódiát.

¹⁷ Editio Musica Budapest, 1962 (Z. 3389); ostinato-musikverlag salzgitter, 2007 (os. 12.009)

¹⁸ Gárdonyi Zsolt a mű kiadásának cantus firmusa nem a gregorián himnusz, hanem a Luther-korál.

¹⁹ Vö. az os. 12.033 kiadás előszava. A következő elemzés részben a zeneszerzőtől származó információkra támaszkodik. A mű Rudolf Müller által bejátszott felvétele: <https://www.youtube.com/watch?v=dOlbfXlyG8U>.

alapokra épülő akusztikus akkordokból áll, amelyekben a csúcshangok a különböző fordításaikban fellépő tredecim- és nónakkordok alkotórészei, azok tredecimjei, nónái és kvintjei. A 6. ütem lebomló tizenhatod-anyaga a zeneszerző utalása szerint a Szentlélek kitöltését jelző tüzes lángnyelvek zenei szimbóluma. (7. kottapéllda)

7. kottapéllda / *Toccata Veni Creator Spiritus* – 6–7. ütem

© 2020 by Zsolt Gárdonyi

Az első strófa (10–23. ütem) nyitó- és záróharmóniája egy D/re-pentaton halmaz, amely halmaz a cantus firmus első dallamsorának hangkészletével azonos: a dallam mondhatni önmaga kíséretévé válik. (8. kottapéllda) Ebből a horizontális-vertikális értelemben közös kiindulópontból önálló manuál-strófa bontakozik ki a pedálszólamban játszott cantus firmus felett, egyre komplexebbé váló harmóniai tartalommal. A himnusz dallamot ellenpontoszó masszív anyagban a nyitómotívum transzformált változatai bukkannak fel; a 13. ütemben a mű Kódájára (45. ütem) utalnak előre a széles fél értékek, s a bevezetés „tüzes lángnyelvei” is fel-fellobbannak (12. és 16. ütem). A strófa hangszerezése a kontrasztra épül: a magas fekvésű akkordokkal szemben a pedál kétszer is érinti az orgona legmélyebb hangját (C).

8. kottapéllda / *Toccata Veni Creator Spiritus* – 10–12. ütem

© 2020 by Zsolt Gárdonyi

A második strófa (24–35. ütem) a „tüzes nyelvek” újbóli megjelenésével indul (ismét repentaton halmazokból építkezve): a cantus firmus hangnemét tekintve tercrokon viszonyban áll a nyitóstrófával (D/mixolid → B/mixolid). A 25. ütemtől kibontakozó virtuóz tizenhatodfiguráció ezúttal alulról támasztja meg a manuál diszkant-fekvésében lebegő cantus firmust. A jellegzetes, több előképre utaló toccata-faktúra ragyogóan műfajszerűvé teszi a kompozíció ezen szakaszát.²⁰ A 26–28. ütem pedálszólama mindeközben „feltűnés nélkül”, ám nem teljesen szándéktalanul (egy félhanggal feltranszponálva) a B-A-C-H-motívumot rajzolja ki. (9. kottapélda)

9. kottapélda / *Toccata Veni Creator Spiritus* – 24–27. ütem

© 2020 by Zsolt Gárdonyi

²⁰ Gárdonyi Zsolt Schumann *C-dúr Toccatájára* (op. 7), saját kompozíciói közül pedig a *Vom Himmel hoch-organakorál* második felének látványosan virtuóz faktúrájára (*Zehn Choralimprovisationen für Orgel* (1971–1975) – No. 9; möseler M 19.469, 1982) utal a második strófával kapcsolatban: a szintén Luther-dallamot feldolgozó organakorál mintegy a zeneszerző harmadik „Luther-toccatájának” is tekinthető.

A cantus firmus záróhangja egy Gesz-akusztikus halmaz (34. ütem), majd egy F/re-pentaton halmaz (35. ütem) elemeként jelenik meg. Utóbbi harmónia a cantus firmus harmadik indulását készíti elő, az első dallamsor hangjait az ütem elején egy markáns akkordban összefogva, majd a pedál a tizenhatod-mozgást továbbvivő cadenza-jellegű anyagában horizontálisan is kibontva.

A harmadik strófa (36–47. ütem) a nyitóstrófához képest ezúttal a másik irányban hoz létre tercrok-on-kapcsolatot (D/mixolíd → F/mixolíd). A zenei anyag a 36–44. ütemben teljes egészében idézet Gárdonyi Zoltán *Partitájának* zárórészből,²¹ amely a cantus firmust kánonban zendíti meg a pedál és a manuál diszkant-szólama között.²² (10. kottapéllda)

The image shows a musical score for measures 36-39 of 'Toccata Veni Creator Spiritus'. The score is written for three systems of staves. The first system (measures 36-37) is marked 'Meno mosso' and 'ff G. / P. / R.'. It features a complex texture with multiple voices and a prominent pedal point in the bass. The second system (measures 38-39) continues the texture, with the bass line showing a clear pedal point. The notation includes various musical symbols such as notes, rests, and dynamic markings.

10. kottapéllda / *Toccata Veni Creator Spiritus* – 36–39. ütem

© 2020 by Zsolt Gárdonyi

Az idézet beiktatása több szempontból is izgalmas kérdéseket vet fel, hiszen egy 1958-ból származó anyag itt egy több mint hat évtizeddel később keletkezett kompozícióban kap fontos

²¹ A zeneszerző a mű kiadásának (os. 12.033) előszavában írja: „Mein besonderes Verhältnis zur Partita meines Vaters Zoltán Gárdonyi über denselben cantus firmus (ostinato-musikverlag os12.009) wird hier dadurch dokumentiert, daß daraus ein markantes Zitat in diese Toccata eingeflossen ist. – Édesapám, Gárdonyi Zoltán ugyanezen cantus firmus nyomán komponált Partitájához fűződő különleges viszonyomat dokumentálja a mű egy jellegzetes részletének ebbe a Toccata-ba való beillesztése.”

²² Ez a kompozíciós eljárás igen emlékeztet Duruflé a *Partitánál* mintegy három évtizeddel korábbi, említett *Veni creator-variációinak* fináléjára.

szerepet – s a két darab stilárisan már nem ugyanazt a nyelvet beszéli. Gárdonyi Zsolt részéről elsősorban nyilván az apai örökség előtti tiszteletadás szándéka indokolja a gesztust – ám feltehetően kompozíciós szempontok is közrejátszottak a viszonylag nagy terjedelmű citátum átemelésében. Egyfelől az eddig megfigyelt tematikus kapcsolatok itt is megjelennek a középszólamok a cantus firmus nyitómotívumából származó váltóhangos tizenhatodfigurációiban, ekként a gondosan szőtt motivikus háló továbbra sem szakad el; másfelől a kánon az első két strófa „hangszerelési” szintézisét hozza létre a basszus-, majd a diszkant-cantus firmus gyakorlatának ötvözésével. Mindezekén túl felmerülhet az a gondolat is, hogy Gárdonyi Zsolt a *Partita* mintegy negyedórányi időtartamra szétterített eseménysorát kívánta összesűriteni a maga kompozíciójában – más úton haladva, de ugyanahhoz a célhoz érkezve.

A Gárdonyi Zoltán-idézet megkomponált lassítása: a cantus firmus kíséretében a tizenhatodok után a váltóhangos jelleget továbbra is őrző triolák (42–43. ütem), majd a nyolcadok (44. ütem) megjelenése (*rallentando* utasítással) a *Toccatának* is hatásos lezárást biztosítanak. A fokozatosan lassuló belső szólamokat követve a 45. ütemben a cantus firmus is augmentálódik (negyedből fél értékekre).²³ A 47. ütemben további lassulás érzetét kelti az eddig fél ütemes harmóniaritmus egész ütemesre váltása: a basszus és a diszkant határolta térben az 1. strófa manuál-strófájának alapmotívumára (vö. 10–12. ütem) emlékeznek a középszólamok (szintén augmentált formában, nyolcadok helyett negyedekben).

A 45–47. ütemek harmóniai szövete mindemellett látványos metamorfózison megy át: a diszkant és a basszus szólam, valamint a harmóniai szövet alapstruktúrája Gárdonyi Zoltáné, amelyet Gárdonyi Zsolt saját jellegzetes harmóniakezelésének megfelelően bővít ki. A cantus firmus záróhangját megszólaltató 47. ütem egy F/mixolíd halmaz hangjaiból áll, mely a 48. ütemben egy Esz-akusztikus halmazba olvad át, a Kóda nyitányaként. A Kóda legfontosabb zenei eseménye – némileg rejtetten – a kettéváló pedálszólam felső regiszterében zajlik: a gregorián cantus firmushoz eredetileg kapcsolódó „Amen” szót hordozó, öt hangos motívum (f-g-f-esz-f) hangzik fel változatos harmóniai szövetbe burkoltan.²⁴ A 48–50. ütemekben három akusztikus halmaz követi egymást, amelyek változó fénnnyel világítják meg az alsó-felső orgonapontot: a pedálban megszólaló F a 48. ütemben egy Esz-akusztikus harmónia nónája. A 49. ütemben a diszkant eléri a régebbi építésű orgonákon általában legmagasabb hangként megszólaltatható f^{'''}-et,²⁵ amely itt a Desz-akusztikus halmaz terce (mindeközben a középszólamban utoljára halljuk az első strófa manuál-anyagának jellegzetes alapmotívumát). Ugyanez a hang az 50. ütem Cesz-akusztikus tredecimakkordjában a bővített undecim szerepét tölti be, hogy (újabb *allargando* után) az 51. ütemben a záró F-akusztikus tredecimakkordba lépve elveszítse ezt a tulajdonságát, és a 32-lábas basszussal alátámasztott impozáns F-akusztikus harmónia alaphangjává váljék. (11. kottapélda)

²³ A 45. ütem anyaga a 13. ütemre utal vissza.

²⁴ Vö. a mű kiadásának (os. 12.033) előszava. A Luther-korálhoz az „Amen” eredetileg nem csatlakozik; Duruflé variációinak végén viszont hallható.

²⁵ Ezen a ponton hadd emlékeztessünk az első strófára, ahol a pedálszólam az orgona elérhető legmélyebb hangjáig, a C-ig ereszkedett le – a darab ezzel az orgona teljes spektrumát kihasználja.

11. kottapéllda / Toccata Veni Creator Spiritus – 45–52. ütem

© 2020 by Zsolt Gárdonyi

A kompozíciót a Gárdonyi-orgonazene hivatott tolmácsolójának, Rudolf Müllernek ajánlotta a zeneszerző, az ősbemutatóra a dedikáció címzettjének tolmácsolásában 2020. május 10-én Würzburgban, a Marianhill – Jézus szíve-templom Steinmeyer-orgonáján, online-koncert keretében került sor. A magyarországi bemutatót 2020. július 26-án a budapesti Deák téri Evangélikus templomban hallhatta a közönség, David Schollmeyer előadásában.

* * *

Gárdonyi Zsolt Toccatainak tanúsága szerint a hagyományos orgona-műfajok a 21. század második évtizedének végére sem veszítették el vitalitásukat. A cantus firmus-feldolgozás sok évszázados gyakorlata ezekben a darabokban új életre kel – a régi cantus firmusok és a modern zene új harmóniavilágának szintézisében mutatva fel a múlt és jelen inspiráló kapcsolatát.

dr. Szabó Balázs zenetörténész, zenekritikus, a győri Széchenyi Egyetem Művészeti Kar oktatója, egyetemi docens.

Dr. Szabó Balázs: Gárdonyi Zsolt két Luther-toccatája Gárdonyi Zsolt 75. születésnapjára c. tanulmányában szereplő zeneművek YouTube felvételei:

[Zsolt Gárdonyi / Toccata EIN FESTE BURG \(2:55\)](#)

Előadja: Rudolf Müller, a würzburgi Mariannhill kolostor templom Steinmeyer orgonáján.

[Zoltán Gárdonyi / Ein feste Burg \(2:37\)](#)

Gárdonyi Zsolt az uppsalai székesegyház 1870-ben készült Akerman orgonáján játszik.

[Online-UA: Zs. Gárdonyi / Toccata Veni Creator Spiritus \(3:40\)](#)

2020. május 10-én a würzburgi kolostori templom Steinmeyer orgonáján Rudolf Müller mutatta be Gárdonyi Zsolt „Veni Creator Spiritus” c. művét. A darabot az Ostinato Musikverlag jelentette meg.